

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ ТА ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими практичними завданнями. Найбільш важливою визначальною ознакою раннього юнацького віку є фундаментальні зміни у сфері самосвідомості, які мають кардинальне значення для всього подальшого розвитку людини і становлення її як особистості. Саме в цей період свідомість, пройшовши через багато об'єктів відношень, стає об'єктом самосвідомості та забезпечує цілісність структури характеру, сприяє перетворенню та стабілізації особистості. З іншого боку, процес формування особистості старшокласника охоплює не тільки індивідуальні, але й соціальні фактори, що відбиваються на протіканні особистісного самовизначення.

На фоні активного формування самосвідомості в осіб раннього юнацького віку виробляється власна незалежна система еталонів самооцінювання і самоствавлення, все більше розвиваються здібності проникнення у свій власний світ, який впливає на подальший професійний вибір. У цей час учень починає усвідомлювати свою унікальність і неповторність, в його свідомості відбувається поступова переорієнтація із зовнішніх оцінок (переважно батьківських) на внутрішні. Таким чином, формується своя Я-концепція, яка сприяє усвідомленій чи неусвідомленій побудові поведінки молодого людини (І.С. Кон, С.Б. Кузикова, І.А. Слободянюк, Л.М. Співак та ін.).

На момент завершення школи випускник стоїть на порозі відкриття нових перспектив та горизонтів свого подальшого життя. Перед ним постають фундаментальні завдання соціального та особистісного самовизначення. Хлопці та дівчата в цей важкий, але в той же час цікавий і насичений період їхнього життєвого шляху повинні замислюватись над такими серйозними питаннями: як знайти своє місце в житті, обрати справу у відповідності зі своїми можливостями і здібностями, в чому полягає сенс життя, як стати справжньою Людиною і багато інших.

Психологи, які вивчають питання формування особистості на даному етапі онтогенезу пов'язують перехід від підліткового до юнацького віку з різкою зміною внутрішньої позиції, що полягає в тому, що спрямованість у майбутнє стає основною спрямованістю особистості і проблема вибору професії, подальшого життєвого шляху знаходиться в центрі уваги інтересів, планів старшокласників. Звідси слідує, що Я-концепція може виступати фактором впливу на професійне самовизначення особистості. Проте дослідниками вказаних психологічних явищ цьому факту не приділено достатньої уваги як в теоретичному, так і в практичному плані, саме цим обумовлюється актуальність обраної нами теми.

Аналіз останніх досліджень. Узагальнення результатів вивчення соціально-психологічних (Т.В. Снегір'ова, Д.І. Фельдштейн, В.О. Ядов та ін.) та психолого-педагогічних (М.І. Алексеева, Г.О. Балл, М.І. Боришевський, В.В. Давидов, І.В. Дубровіна, І.В. Жадан, О.В. Киричук, Б.С. Круглов, О.В. Мудрик, В.А. Семіченко, Н.В. Чепєлева, Є.А. Шумілін та ін.) аспектів особистісного самовизначення дозволяють розцінювати його як основне новоутворення періоду ранньої юності. Саме у самовизначенні, на думку цих авторів, концентрується те найсуттєвіше, що визначає умови та специфіку розвитку особистості старшокласника. Соціальна ситуація розвитку на момент завершення школи передбачає зміну вже звичної позиції школяра і окреслення ним варіантів свого подальшого життєвого шляху, що зазвичай проявляється у виборі майбутньої професійної зайнятості, тобто у професійному самовизначенні. Професійне самовизначення, виступаючи однією із сторін особистісного самовизначення, відбувається у контексті становлення останнього (К.А. Абульханова-Славська, М.Р. Гінзбург, Р.Н. Ніков, В.Ф. Сафін).

Проблема професійного самовизначення, професіоналізації особистості є однією з найбільш розроблених у вітчизняній науці. Її вивчення в науковому світі відбувається шляхом визначення впливу соціальних і соціально-психологічних чинників (В.Л. Оссовський, В.І. Паніотто, В.Ф. Чорноволенко, М.Х. Тітма, В.Н. Шубкін), дослідження життєвих і професійних планів молоді, її професійних намірів (Р.А. Чередніченко, В.Н. Шубкін), управління професійним самовизначенням (В.В. Чебишева, С.Н. Чистякова, П.А. Шавір) і мотивації особистості (А.Е. Голомшток, Л.А. Йовайша, І.Н. Назімов), наявності здатностей до виконання певної діяльності (В.А. Бодров, Є.О. Клімов, К.К. Платонов). Психолого - педагогічним та організаційним основам підготовки молоді до вибору майбутньої професії присвячено праці П. Атутова, С. Батишева, О. Голомштока, В. Мадзігона, В. Моляко, Є. Павлютенкова, К. Платонова, В. Симоненка, В. Синявського, С. Чистякової, М. Янцура тощо.

З метою узагальнення вищезазначеного доцільно звернутись до поглядів відомого українського вченого М.Й. Боришевського, який "розглядаючи самосвідомість як внутрішню детермінанту саморозвитку особистості, підкреслював виняткову роль Я-концепції у цьому процесі. Виникаючи на високому рівні розвитку самосвідомості, цей феномен постає своєрідним еталоном, згідно з яким індивід фіксує процес свого особистісного розвитку як зростання у різних іпостасях життєдіяльності: у взаєминах з іншими (передусім значущими), у професійній діяльності, в уточненні і конкретизації бачення себе у системі провідних життєсенсових цінностей. Таким чином, Я – концепція, як усвідомлення себе у системі найвизначальніших життєсміслових вартостей, є своєрідною моделлю бажаного майбутнього, згідно з якою індивід "погоджує" процес свого саморозвитку та самотворення" [1, с. 129].

Постановка завдань. Виходячи з означеного, метою нашого дослідження є встановлення взаємозв'язку між змістовими характеристиками Я-концепції та професійним самовизначенням у ранньому юнацькому віці. При розробці дослідження ми виходили з припущення про те, що змістові характеристики Я-концепції та професійного самовизначення можна розглядати як взаємообумовлюючі та взаємодоповнюючі фактори, між якими існує достовірний стійкий взаємозв'язок.

Виклад основного матеріалу. На цьому віковому етапі образ Я стає однією з центральних установок особистості, з якою вона співвідносить свою поведінку. Юнаки та дівчата все ясніше усвідомлюють свою індивідуальність, свої відмінності від оточуючих і надають їм великого значення. Однак, зі зміною змісту образу Я істотно змінюється рівень значимості окремих його компонентів, на яких особистість зосереджує увагу. В цей час помітно збільшується масштаб самооцінок, усвідомлюються і оцінюються ті особистісні характеристики, яким на попередніх етапах розвитку не надавалось великого значення. Підвищення ступеня усвідомленості своїх переживань нерідко супроводжується також гіпертрофованою увагою до себе, егоцентризмом, що вважається нормою для ранньої юності.

Практично стало загальноприйнятим розглядати особистісне самовизначення як основне психологічне новоутворення раннього юнацького віку, оскільки саме у самовизначенні полягають ті найістотніші ознаки, що виникають в конкретних обставинах життя старшокласників, у вимогах до кожного з них, значною мірою характеризуючи соціальну ситуацію розвитку. Беручи за основу дане положення, варто розглянути питання професійного самовизначення в контексті особистісного самовизначення, яке інтегрує в собі основні тенденції розвитку особистості на даному віковому етапі.

Хоча такі терміни як "життєве самовизначення", "соціальне самовизначення", "професійне самовизначення" тощо, відображають різні психологічні явища і стосуються різних сторін життя молодої людини, проте між ними нема чіткого методичного розмежування, тому першочергово варто з'ясувати сутність поняття «самовизначення». В психолого-педагогічній літературі воно використовується у досить широкому діапазоні значень. Його дефініція залежить як від розуміння певними авторами психологічного змісту процесів індивідуального

самовизначення особистості, так і від основоположних аспектів, на яких акцентується увага при тлумаченні цих процесів у різних дисциплінарних концепціях.

М. С. Пряжніков, відомий дослідник проблеми професійного та особистісного самовизначення в галузі психології праці, розмежовує поняття особистісного і життєвого самовизначення та пропонує класифікацію типів самовизначення особистості, залежно від реалізованого в кожному з них ступеня свободи, активності та відповідальності: самовизначення в конкретній трудовій функції; самовизначення на конкретному трудовому пості; самовизначення на рівні конкретної спеціальності; самовизначення в конкретній професії; життєве самовизначення; особистісне самовизначення; самовизначення особистості в культурі [2, с. 106 - 109].

Отже, самовизначення особистості — це цілеспрямована всебічна творча поведінка, мета якої — оволодіння сферами життя на основі ідей, якими володіє суб'єкт і які є результатом особистісної переробки та особистісного переживання.

Поняття «самовизначення» багатьма вченими часто співвідноситься з такими поняттями як самореалізація, самоздійснення, самосвідомість. Розвиток здібностей та творчого потенціалу старшокласників є умовою становлення висококваліфікованого, мобільного, активного і конкурентоспроможного професіонала. Період навчання у старших класах знаменується радикальною перебудовою внутрішнього світу людини, зміною співвідношення компонентів емоційного і раціонального.

Суть професійного вибору старшокласників полягає у тому, що вони повинні зробити відповідальний і самостійний вибір подальшого життєвого шляху. Це цілеспрямований процес самовизначення, кінцевою метою якого є виявлення свого майбутнього суспільного призначення. Рівень самовизначення окреслюється через складний комплекс відчуттів, особливостей сприйняття дійсності, образу «Я», сформованого на даному етапі розвитку, індивідуальне сприйняття світу та ставлення, що формуються в суб'єктивному досвіді старшокласників і мають суттєвий вплив на їх стосунки, прийняття рішень і вчинки.

Професійне самовизначення - вибіркове ставлення індивіда до світу професій в цілому і до конкретно обраної професії, зокрема, ядром якого є свідомий вибір професії з врахуванням власних можливостей, вимог професійної діяльності та соціально-економічних умов.

Професійне самовизначення як досить складний процес залежить від впливу різних факторів, а саме соціоекономічного статусу певної професії, інтелекту та спеціальних здібностей опанта, гендеру, соціальних стереотипів, матеріального забезпечення та ін.

Таким чином, вибір професії є складним процесом ідентифікації себе у майбутньому професійному середовищі, на який впливає багато факторів. Однак, при формуванні свідомого і відповідального рішення щодо професійного самовизначення слід орієнтуватися на власні індивідуальні особистісні характеристики, нівелюючи стихійний чи спеціально організований нав'язливий вплив ззовні.

Готовність здійснити вибір виступає як характеристика професійного самовизначення, складного процесу, якому передуює усвідомлення власних особистісних характеристик, можливостей, орієнтування себе в світі професій, соціально-рольової позиції, в загальному, формування цілісної системи уявлень про себе – Я-концепції. Звідси випливає, що розвиток Я-концепції і становлення професійного та особистісного самовизначення протікають в єдиному контексті функціонування самосвідомості особистості.

Досягнення мети дослідження об'єктивується у розв'язанні наступних завдань:

1. Визначити і дослідити змістові характеристики особистісного самовизначення та Я-концепції старшокласників.
2. Дослідити особливості професійного самовизначення у ранньому юнацькому віці.

3. Виявити взаємозв'язок між показниками Я-концепції та особистісного і професійного самовизначення на основі результатів кореляційного аналізу при співставленні показників за всіма шкалами, проведених методик.

Для вирішення поставлених задач нами було підбрано наступний психодіагностичний комплекс: методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча; тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО); методика «Особистісний диференціал»; методика дослідження самооцінки особистості С.А. Будассі; методика «Диференціально-діагностичний опитувальник» Є.А. Клімова; опитувальник професійної спрямованості (ОПС) Д.Голланда; методика визначення типу професійної спрямованості Б. Басса; спеціально розроблена анкета на виявлення додаткових параметрів професійного самовизначення.

Вибір комплексу психодіагностичних методик мотивувався положенням про те, що центральним поняттям у процесі професійного самовизначення є особистість людини, вивчення особливостей якої є основним засобом ефективного формування професійного самовизначення в ранньому юнацькому віці. Вибірку становили 60 учнів 11 класу, серед яких 26 юнаків та 34 дівчини.

Аналіз даних, за методикою М. Рокіча показав, що найбільш пріоритетними термінальними цінностями серед молоді є: здоров'я, любов, друзі. Причому для дівчат любов стоїть на першому місці, в той час як для хлопців здоров'я вважається найбільшою цінністю, без якого «все інше не має значення». Щасливому сімейному життю дівчата надають більшої переваги, ніж наявності хороших і вірних друзів, а для юнаків дана цінність стоїть на другому місці одразу після здоров'я. Існують також відмінності у сприйнятті значущості в житті таких цінностей як розвиток та матеріальна забезпеченість. Дівчата, на відміну від хлопців, набагато вище оцінюють важливість роботи над собою та самовдосконалення, проте не настільки сильно акцентують свою увагу на матеріальних проблемах. Це наводить на думку про прагнення юнаків відповідати стійкому в суспільстві стереотипу чоловіка-здобувача, голови сім'ї, на якому лежить відповідальність за її забезпечення. Від рівня досягнень в матеріальній сфері часто залежить і його самооцінка.

В структурі ціннісних орієнтацій старшокласників переважають такі тенденції:

- серед термінальних цінностей спостерігається значне домінування конкретних цінностей над абстрактними, висока оцінка цінностей особистого життя;
- серед інструментальних – помітна перевага індивідуалістичних цінностей над альтруїстичними, надання великого значення цінностям спілкування, деяке ігнорування цінностей самоствердження.

За допомогою методики «Особистісний диференціал» вдалося виявити наступні результати: дані за шкалою «Оцінка» знаходяться в межах високих значень (середнє арифметичне – 41), а за шкалами «Сила», «Активність» - вище середнього рівня (середній показник – 36 і 37 відповідно).

Загалом старшокласники схильні оцінювати себе позитивно, як носіїв соціально бажаних, значущих рис з високим рівнем самоповаги, задоволеності собою. Досить високо оцінюються власні вольові якості (самостійність, впевненість, рішучість) та комунікативні можливості, імпульсивність, активність. Дружелюбність – особистісна характеристика, яка найчастіше представлена серед учасників дослідження. Вона відіграє велику роль у соціалізації особистості, оптимізуючи цей процес. Потрібно зауважити, що ці дані були отримані на основі суб'єктивної самооцінки запропонованих в опитувальнику особистісних рис, тому такі високі значення можуть презентувати швидше Я-ідеальне більшості досліджуваних, які вірогідно відзначали не наявний, а бажаний рівень розвитку тих чи інших якостей особистості.

Кількісний показник самооцінки за методикою С.А. Будассі у досліджуваних був представлений у широкому діапазоні значень – від доволі низьких (-0,5285), які могли б свідчити про неадекватно низький рівень самооцінки та неприйняття особистістю самої себе, до досить високих (0,9), що вказують на неадекватно завищену самооцінку. Поскільки представники даної

вікової категорії лише працюють над власною Я-концепцією, яка активно формується, тому Я-образ у них не викристалізувався у чітку структуру уявлень про власне Я, звідси і впливає мінливе емоційне ставлення до себе. В ході кореляційного аналізу з'ясувалось, що шкала самооцінки має взаємозв'язки лише з особистісними якостями, представленими у методиці «Особистісний диференціал». Зокрема, із самооцінкою позитивно пов'язані такі риси як: чарівність, балакучість, сила, впевненість та дружелюбність, з якими виявився значущий зв'язок (при $p < 0,1$, $r = 0,358$).

Методика Б. Басса дає змогу побачити переважаючий тип професійної спрямованості у сучасних школярів. Тому її результати є також досить важливими при характеристиці професійного самовизначення. Професійна спрямованість всіх досліджуваних характеризується орієнтацією на спілкування з людьми, що полягає у прагненні підтримувати позитивні емоційні стосунки в професійному колективі, зосередженні уваги більше на неформальній формі взаємин, ніж на самому змісті діяльності. Причому тут також спостерігаються розбіжності, пов'язані із статевою приналежністю (Рис.1).

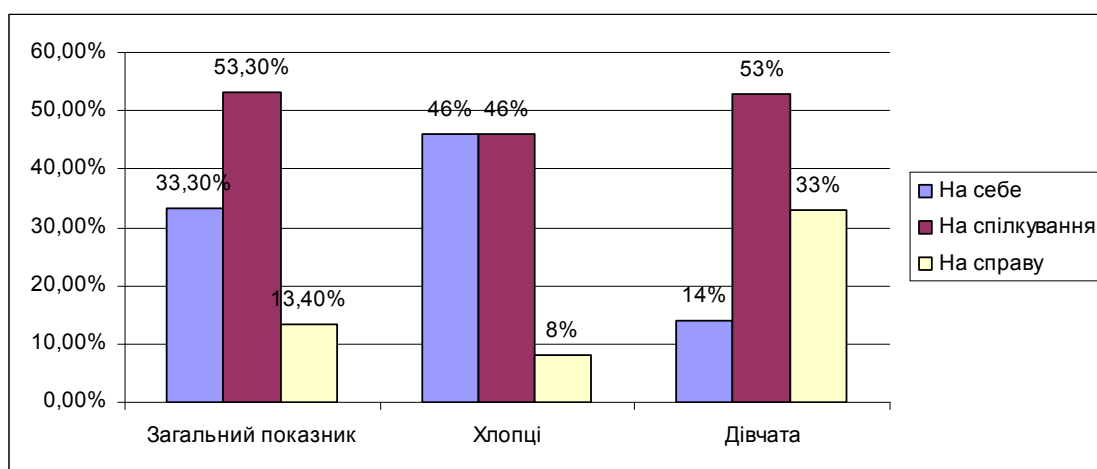


Рис. 1. Особливості розподілу досліджуваних за типами професійної спрямованості з врахуванням статевої приналежності

Гістограма демонструє переважаючу орієнтацію у дівчат на спілкування, у хлопців – на себе та на справу. Між шкалами «Спрямованість на себе» та «Спрямованість на спілкування» існує значущий обернений кореляційний зв'язок ($r = - 0,41$), що вказує на діаметрально протилежні тенденції в поведінці. Справді, особи зі спрямованістю на себе більше прагнуть самоствердитися, досягнути високих результатів, деколи не звертаючи особливої уваги на неофіційні стосунки та способи побудови взаємин в колективі, притримуючись індивідуалістичних цілей та бажань. Високий відсоток спрямованості юнаків на виконання справи відповідає високому показникові вибору типу професії «Людина – техніка», суть якої полягає у роботі з різноманітним технічним устаткуванням ($r = 0,253$), та корелює з конвенційним типом особистості ($r = 0,257$).

Оскільки у фокусі вивчення поставленої проблеми було припущення про наявність взаємозв'язку між компонентами Я-концепції та професійним самовизначенням як однієї з форм реалізації особистісного самовизначення, тому головним завданням нашого дослідження було підтвердити наявність цього зв'язку і визначити, які основні параметри лежать в його основі. При проведенні кореляційного аналізу і співставленні показників за всіма шкалами обраних психодіагностичних методик, вдалось виявити загальну картину професійного самовизначення у вибірці досліджуваних і виділити перелік чинників, які з ним пов'язані. Результати представлені у табл. 1.

Обумовленість вибору професії чинниками, які з нею пов'язані

№ п/п	Чинники, що пов'язані з вибором професії	Коефіцієнт кореляції (по модулю)	Кореляційний зв'язок	
			Готовність здійснити вибір	Відсутність вибору
1.	Цікава робота	0,276	Обернений	Прямий
2.	Вихованість	0,254	Обернений	Прямий
3.	Рішучість у відстоюванні своєї думки	0,359	Прямий	Обернений
4.	Тверда воля	0,258	Прямий	Обернений
5.	Осмисленість життя	0,277	Прямий	Обернений
6.	Наявність цілей	0,388	Прямий	Обернений
7.	Локус контроль – Я	0,264	Прямий	Обернений
8.	Локус контроль – життя	0,293	Прямий	Обернений
9.	Артистичний тип особистості	0,31	Обернений	Прямий
10.	Поступливість	0,299	Обернений	Прямий
11.	Залежність	0,355	Прямий	Обернений
12.	Людина – знакова система	0,403	Прямий	Обернений

Хотілось би особливо відмітити, що представники типу «Людина – знакова система» справді відзначались вищим рівнем інтелекту та загальним розвитком свідомості та самосвідомості. Вони глибше аналізують ситуацію, в якій перебувають, усвідомлюють всі можливості, більш раціонально ставляться до життєвих обставин. Вирізняються особливою цілеспрямованістю та відповідальністю, чітко бачать свої перспективи. Це вдалось з'ясувати в ході спілкування безпосередньо під час проведення дослідження з юнаками, які здебільшого обирали професію програміста.

Узагальнивши всі результати діагностики, проведеної серед учнів 11-их класів нам вдалося визначити основні параметри вибору професії. А саме:

- актуальний рівень розвитку ціннісно-сислової сфери, зокрема, визначення пріоритетними тих чи інших ціннісних орієнтацій;

- наявність цілей в житті – вказує на спрямованість особистості в майбутнє, турботу про подальше життя. Невизначеність цілей не дає можливості особистості орієнтуватись у змінних обставинах життя, вона не може з'ясувати для себе, чого прагне і як цього досягти;

- локус контролю – впевненість людини в можливостях контролювати своє життя і наявних у неї всіх необхідних здібностей для цього дозволяє їй проявляти самостійність у виборі своєї професії, бути відповідальним за наслідки своїх дій. При зовнішньому локусі контролю людина більше опирається на чужі орієнтації, зовнішні умови і фактори, для неї важливішою є думка оточуючих, а ніж своя власна;

- професійний тип особистості – тут очевидно, що професійний тип особистості передбачає наявність характерних особливостей (здібності, інтелект, риси особистості) та схильностей до виконання конкретного виду діяльності, які беруться до уваги при виборі тієї чи іншої професії;

– образ Я – когнітивна складова Я – концепції, яка полягає у створенні умовної системи уявлень про себе на основі самоаналізу і самопізнання, в процесі якого людина може співставити свої якості та властивості із вимогами конкретної професії;

– приналежність до певного типу професії також відіграє одну з основних ролей при виборі майбутньої професії, який здійснюється на основі домінуючого інтересу.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, в результаті проведеного дослідження нам вдалось виявити основні психологічні особливості професійного та особистісного самовизначення, Я-концепції старшокласників і встановити наявність тісного взаємозв'язку між їхніми окремими змістовними одиницями. Тому розвиток характеристик одного з цих психологічних феноменів закономірно призведе до структурних змін в іншому. Враховуючи труднощі при визначенні змістових одиниць самовизначення для безпосереднього впливу з метою вдосконалення, перспектива подальших розвідок полягає у розробці та реалізації тренінгової програми, спрямованої на гармонізацію Я-концепції, що забезпечується наявністю широкого спектру методів і форм.

Література

1. *Боришевський М.* Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості / Мирослав Боришевський // Психологія і суспільство. – 2009. - №4. – С. 128 – 135.
2. *Пряжников М. С.* Вопросы жизненного самоопределения выпускников средней школы / М.С. Пряжников. – Ростов на Дону: Изд-во Ростовского Университета, 1992. – 200 с.

В статье рассмотрена сущность понятий Я-концепция, личностное и профессиональное самоопределение старшеклассников. Акцентируется внимание на важность установления взаимосвязи между смысловыми характеристиками Я-концепции и профессиональным самоопределением в раннем юношеском возрасте. Представлены результаты эмпирического исследования, которые подтверждают тот факт, что развитие Я-концепции и становления профессионального самоопределения протекают в едином контексте функционирования самосознания личности.

The paper considers the essence of the concepts I-concept, personal and professional self seniors. The central importance of establishing meaningful relationships between the characteristics of self-concept and professional self-determination in early adolescence. The results of empirical studies that confirm the fact that the development of self-concept and professional self development occurring in the context of a single functioning identity of the individual.

Статтю подано до друку 18.09.2012.

©2012 р.

М. В. Вовк (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ПЕРЕЖИВАНЬ ФРУСТРАЦІЙНИХ СИТУАЦІЙ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Постановка проблеми. Проблема переживання фрустраційних ситуацій в юнацькому віці та подолання їх наслідків у загальній структурі явищ індивідуального, наукового та професійного розвитку є актуальною і своєчасною. Підвищений інтерес сучасної науки до